

ORLIŃSKI, Wojciech: Co jsou to sepulky? Všechno o Lemovi. Jinočany : H&H, 2011. 344 s. ISBN 978-80-7319-094-1

„Pokud tato kniha někoho nakazí bacilem fascinace Lemem, bude to pro mě důkazem, že mělo smysl ji napsat. Doufám, že sa bude hodit i těm, kteří už jsou závislí.“ (s. 6)

Nadväzujúc na humorne určený cieľ Wojciecha Orlińského, autor tejto recenzie sa už na jej začiatku priznáva k tomu, že je nielen infikovaný tým bacilom, ale že ho vedome šíri ďalej.

Vo svete krásnej literatúry možno nájsť kategóriu spisovateľov, ktorých dielo predstavuje priesečník ideových perspektív a názorových orientácií v skúmaní rôznych vedných oblastí. V literárnej vede a filozofii (naprieč ich dejinami a disciplínami, jazykom a kultúrou) sa tešia záujmu viacerí významní spisovatelia. Stačí spomenúť Dostojevského, Prousta, Becketta, Camusa, Borgesa... Každému z menovaných, a mnohým iným, je venovaný celý rad filozofických publikácií, ktoré reflektujú filozofické implikácie ich diel. Sú im venované monografie, články, no tiež konferencie. Na ich diela, ktoré sa stávajú predmetom filozofického diskurzu, narážame v oblasti sociálnej filozofie, filozofickej antropológie, ale tiež logickej sémantiky a filozofie jazyka. Tradičné previazanie súčasnej filozofie, literatúry a kultúry, ktoré nachádzame najmä v kontinentálnej, a predovšetkým francúzskej filozofickej tradícii (Barthes, Blanchot a pod.), možno nájsť aj na druhej strane oceánu, najmä v postanalytickej a pragmatistickej filozofii (Goodman, Rorty, Fish a i.).

Poľského spisovateľa Stanisława Lema (1921 – 2006) môžeme právom zaradiť do vyššie uvedenej skupiny spisovateľov, ktorých dielo presahuje svet beletrie. Jeho literárna tvorba je už dávno predmetom širšej filozofickej reflexie, ale tiež križovatkou interdisciplinárnych presahov filozofie a prírodných vied. Lem predstavuje fenomén, jeho dielo nie je predmetom užšie zameranej filozofickej oblasti, ako v prípade autorov, ako boli Dostojevskij alebo Proust. Dielo poľského spisovateľa presahuje rámec toho, čo označujeme ako vedecká fantastika, ale témami utópie, totality, psychologickými analýzami, kriminálnymi zápletkami, ktoré sledujú problematiku ľudského správania a činu a i., zasahuje do oblastí sociálnej kritiky, futuroológie a kognitívnych vied, ako sú kybernetika a samozrejme filozofia mysle. Jeho „sci fi“ možno označiť špecifickým termínom kanadského spisovateľa Roberta J. Sawyera ako „phi fi – philosophical fiction“.

Kniha poľského novinára, publicistu a spisovateľa Wojciecha Orlińského má práve túto ambíciu. Jej zámerom je voviesť čitateľa do kontextu a tak do celého spektra tém, ktoré Lem svojim dielom skúma, no tiež do tém a pojmov, ktoré ovplyvnili jeho tvorbu a napomohli tak interdisciplinárny význam jeho myšlienok. Výnimočný je predovšetkým autorský zámer a pracovná metóda Orlińského. Knihu o Lemovi nevybudoval ako nejakú architektonicky chápanú

monografiu, od základu po strechu, ale ako akýsi tezaurus či enchiridion k jeho tvorbe. Každú kapitolu tvorí jedno heslo, ktoré sa dotýka časti súborného diela (konkrétny literárny útvar, ale tiež kľúčové slovo v tvorbe Stanislawa Lema), a dané heslo je doplnené o iné kľúčové pojmy a spolu s nimi sa utvára sieť kontextu. Autor si nevšima len postavy, témy a diela Stanislawa Lema, ale buduje svoju knihu ako skúmanie kontextuálnych odkazov. A tak jeho kniha – príručka k Lemovi – nezoznamuje len s kompletnou bibliografiou, ale aj s odkazmi na osobnosti a okolnosti, ktoré Lema ovplyvnili. Príkladom je vzťah medzi Lemom a iným predstaviteľom vedeckej fantastiky s filozofickým kontextom, Philipom K. Dickom (*Dick Philip Kindred*, s. 52 – 55). Obe postavy daného žánru presahujú jeho hranice a zasahujú do sveta filozofických problémov. Zatiaľ čo v Lemovom diele rezonujú témy odvodené zo sveta vedy, predovšetkým filozofický pojem pokroku a jeho vplyv na spoločnosť, veda a tiež motívy filozofie jazyka a komunikácie, v prípade Dicka Orliński akcentuje jeho psychologické, antropologické a, možno dodať, až teologické vnímanie človeka na hrane medzi realitou a virtualitou.

Napriek tomu, že Orliński venuje pojmu filozofia samostatné heslo (*Filozofie*, s. 93 – 97), čitateľ sa o Lemových filozofických postrehoch a ideách dozvedá aj v Orlińského analýze odborných publikácií (*Summa technologiae*, s. 269 – 272; *Tajemství čínskeho pokoje*, s. 278 – 279). Iným zdrojom celkového obrazu Lemovej filozofie sú jeho filozofické romány (*Pánův hlas*, s. 207 – 210; *Filozofie náhody*, s. 98 – 101; *Futurologický kongres*, s. 101 – 104; *Fantastika a futurologie*, s. 87 – 90 a i.) a iné kontextuálne pojmy (*Lemův vesmír*, s. 165 – 167; *Solipsizmus*, s. 260 – 262; *Marx Karel*, s. 169 – 170; *Kontakt*, s. 146 – 148; *Kybernetika*, s. 155 – 158). Záujemca o filozofický kontext je tak odkázaný na priame heslo a nepriame súvisiace pojmy a témy. Kľúčovými pojmy filozofie, ktoré dané diela reflektujú, sú väčšinou zviazané s témami súčasnej metafyziky (realita a virtualita, príčinnosť a náhoda, evolúcia), ale tiež s oblasťami, ako sú kognitívne vedy (kybernetika, genetické manipulovanie a kognitívna psychológia) a napokon aj filozofia jazyka.

Orlińského charakteristika Lemovej filozofie vyplýva z podrobného oboznámenia s jeho dielom a životom. Lem vyštudoval medicínu, no zaujímal sa o svet vedy a techniky a tento vplyv sa preniesol aj do jeho filozofického názoru. Jeho filozofický postoj a tiež literárny názor ovplyvňoval a dá sa povedať, že aj oslobodzoval jeho neakademický status v tomto odbore. Lemov filozofický názor načrtáva Orliński jednotlivými oblasťami filozofie, do ktorých svojimi názormi zasiahol: epistemológiou, antropológiou, metafyzikou, sociálnou filozofiou a filozofiou jazyka.

Všima si predovšetkým Lemovu náklonnosť k dielu a filozofii Bertranda Russella a ku koncepcii filozofie vedy Karla R. Poppera. Tu treba doplniť, že Lem študoval v období pred vojnou v poľskom Lvove. Preto nemožno vylúčiť, že spomenutá orientácia na analytických filozofov súvisí aj s tradíciou logického pozitivizmu ľvovsko-varšavskej školy a tento ideový vplyv zaiste ovplyvnil Lemovu epistemológiu. Ovplyvnenie logickým pozitivizmom dopĺňalo jeho komplexný filozofický pohľad na teóriu vedy a tiež na jej miesto a hodnotu

v našom poznaní. Tu si Orliński všíma, že podobne ako Lakatos, aj Lem vo svojich úvahách prekračuje počiatočne naivné chápanie vedeckého pokroku a vo vzťahu k samotnej vede dodáva, že Lem „velmi často zdôrazňuje její omezení a vnitřní paradoxy, ještě častěji pak zdôrazňuje její bezvýchodnost“ (s. 94). Tento motív v Lemovej literárnej tvorbe nemožno dostatočne oceniť. Orliński síce nerobí komparatívnu štúdiu Lema a iných, starších predstaviteľov vedeckej fantastiky, najmä kategórie hard sci-fi (Asimov), avšak na viacerých miestach svojej knihy akcentuje, že celkový názor Lema na svet vedy nebol naivne optimistický a jeho pohľad na svet nebol scientistický, ale naopak, humanistický.

Druhou filozofickou témou, ktorú Orliński akcentuje, je Lemova antropológia, ktorú veľmi výstižne definuje ako mizantropický humanizmus (s. 94). Podobne ako v prípade iného autora filozoficky orientovaných diel vedeckej fantastiky, už spomenutého Philipa K. Dicka, aj Lem sa zameriava na človeka. Kľúčovými bodmi, okolo ktorých sa vinie niť Lemovho myslenia o človeku, sú pojmy evolúcie a náhody. Pojem náhody je jedným z ústredných motívov, v čom možno vidieť výrazné, až nekritické ovplyvnenie akcentovaním ideologických dôsledkov darvinizmu. Človek, ktorý je produktom náhody, sa prejavuje ako bezmyšlienkovite konajúci tvor, ktorý je „otrokom svých vlastních zvířecích pudů“ (s. 95). Práve s humanizmom a antropológiou súvisí Lemovo futurologické vizionárstvo. Orliński akcentuje, že v esejistickej a fejtonistickej tvorbe Lem prekračuje rámec beletrie a načrtáva myšlienkové experimenty, ktorých charakter dnes pokladáme za samozrejmy a nezriedka, a to treba podčiarknuť, za originálne nový. Takéto motívy možno nájsť aj v *Tajomstve čínskej izby*, ktorá je explicitnou reflexiou známeho myšlienkového experimentu Johna Searla. Orliński zvyrazňuje predovšetkým tie motívy Lemovej tvorby, prítomné nielen v spomenutej zbierke, ktoré anticipovali dnešnú diskusiu na poli kognitívnych vied, kybernetiky a umelej inteligencie. Hľadanie pravdivej reality, lov na skutočnosť súvisí s takými filozofickými pojmami, ako je solipsizmus, Descartovo cogito, ale aj s populárnym Matrixom. V hesle *Solipsizmus (Solipsizmus)*, s. 260 – 262) si autor napokon všíma prítomnosť tohto fenoménu v Lemovej literárnej tvorbe. Poukazuje na rôzne podoby prítomnosti tejto epistemologickej a metafyzickej témy v Lemových dielach, na neustály návrat uvažovania a pýtania sa o povahe pravdivosti nami nahľadanej skutočnosti. Zaujímavé, ale na prvý pohľad nie celkom jednoznačné prepojenie fenoménu ľudskej samoty a tak i pojmu solipsizmu s otázkou odcudzenosti človeka vo svete vidí Orliński v Lemovom diele *Nádcha (Rýma)*, s. 241 – 243). V tomto krátkom Lemovom románe autor poukazuje na motív osamoteného človeka, ktorý v budúcnosti žije obklopený trhom, konzumom a stáva sa luxusne samotným, žijúcim v anony-mite a determinovaným náhodou.

S epistemológiou a antropológiou súvisí ďalšia oblasť filozofie, ktorú Orliński u Lema nachádza. Je to metafyzika, či konkrétnejšie problém príčinnosti a s ňou spojený problém Boha v kontexte humanisticky, no nie striktno ateisticky alebo bojovne orientovaného Lema. Považa Lemovho agnosticizmu je definovaná odmietaním otázky existencie Boha, či lepšie, ignorovaním tejto otázky a tak aj odpovede. Už spomenutá náhoda, ktorá má v Lemových dielach

miestami charakter Dawkinsovej slepoty, je pre Lema postulátom, ktorý však slúži ako bod, z ktorého sa orientuje na preň zaujímavejší filozofický diskurz. Lem sa drží svojich kompetencií a teologické otázky sú preň transformované do otázok filozofickej antropológie. Na druhej strane, ako to akcentuje Orliński, aj keď Lem neprejavuje záujem o hľadanie absolútna, „zajímá ho vzťah Boha s človekom alebo možná ešte presnejši, toho, čo za Boha považuje, s človekom. Takže vlastne opäť človek“ (s. 95). Autor akcentuje, že otázka osobnej a prvej príčiny je nakoniec prítomná aj v takých Lemových dielach, ako je *Solaris* (*Solaris*, s. 257 – 260).

S poznávaním pravdy, hľadaním istôt a zameraním sa na človeka a vzťahy sa otvára perspektíva sociálnej filozofie a jej blízkych tém. Práve v kontexte procesu vývoja literárneho názoru badať v Lemovom diele časté vyrovnávanie sa s ideou totality. V tejto súvislosti treba spomenúť, že autor si všíma nielen Lemove úspechy a nezlomné názory, ale poukazuje aj na konflikty a ústupky, či omyly autora, ktoré Lem neskôr oľutoval. Kniha W. Orlińského je výnimočná práve týmto žurnalistickým aspektom, z hľadiska ktorého mapuje nielen Lemov svet, ale aj svet okolo Lema; do kontextu tvorby poľského literáta vkladá heslá o dobových fenoménoch (*Socialistický realizmus*, s. 251 – 253; *Rusko*, s. 237 – 240, a pod.). Jedným z uvedených omylov, ktorý si Orliński všíma, je Lemovo niekedy až paušálne odmietanie sveta „imperialistickej“ fantastiky, ktorú odsudzoval, kým sa nedostal ku kvalitnejšej a filozoficky fundovanej literatúre. Príkladom je aj zmena Lemovho postoja ku tvorbe Dicka, ktorú po oboznámení sa so staršími (a objektívne nekvalitnejšími) dielami najprv kritizoval, no neskôr sa stal jej vehementným zástancom a propagátorom v Poľsku. Orliński akcentuje tento proces vývoja, podliehanie konvenciám na viacerých miestach. Pozitívnym motívom bol vyhranený názor na žitie v totalite, čo sa spolu s rastúcim odmietaním naivného futurizmu objavuje v jeho dielach ako kľúčový motív. Autor si všíma, že Lem neodmieta totalitu „kvôli jej bezbožnosti, neprirozenosti alebo kvôli rozporu s nejakými abstraktnými etickými zásadami“ (s. 96). Podľa Orlińského Lemovo odmietanie totality je prirodzeným akcentovaním humanizmu. Totalita je „zřízení, do ktorého se lidé prostě nehodí, nejsou schopni se v něm plně realizovat“ (s. 96).

Posledným motívom, ktorý vo vzťahu k filozofii Orliński spomína, je Lemova filozofia jazyka. Tejto téme sa nevenuje len v hesle *Filozofia*, ale aj v nasledujúcom termíne, *Filozofia náhody*. Orliński nepostihuje všetky nuansy Lemovej koncepcie teórie jazyka, ako ju nachádzame napr. v románe *Pánov hlas*, pretože to ani nie je možné. Jeho kniha je monografiou o Lemovi, nie o jeho filozofii. Napriek tomu si Orliński všíma Lemovo akcentovanie pragmatiky, ktorá zrkadlí jeho humanizmus. Jazyk a komunikácia je živým fenoménom, ktorý súvisí so životom samotným, nie s abstraktnými kategóriami. Z hľadiska logickej sémantiky sa Lem javí ako kontextualista, ktorý akcentuje pragmatiku pred syntaktikou a sémantikou. Práve tento motív kultúrneho relativizmu je výrazne, no implicitne prítomný v románe *Pánov hlas*. V téme nepreložiteľnosti extraterestriálneho signálu do ľudského jazyka nachádzame ozvenu inšpirácií Sapir-Whorfovej hypotézy.

Centrom jeho filozofie jazyka je kontext a ako literárny vedec sa Lem púšťa nielen do fenomenológie (i keď nesprávne interpretovanej, čo Orliński nezabudol spomenúť), ale aj do štrukturalizmu a semiotiky. Lem, podľa Orliínského, „nevěří v žádné modely, zkoumající dílo samo o sobě“ (s. 97). Aj v kontexte interpretácie tak zaznieva motív humanizmu. To, o čo Lemovi podľa Orliínského ide, je čitateľ, ktorý je interpretom diela a tak i jeho súčasťou. „Je to čtenář, který rozhoduje o tom, zda přečetl humoristický, realistický nebo fantastický text. Ve chvíli, kdy autor natuká slovo konec, nemá už v této věci právo cokoliv dodat, stejně jako kritici, kteří mohou prezentovat pouze svoje interpretace – jež jsou samozřejmě jen jedny z mnoha možných interpretací textu...“ (s. 100) Umelecké dielo je tak vždy spojené s ideou čitateľa a práve medze jeho interpretácie sú zviazané s kontextom a pragmatikou.

Adresátom knihy Wojciecha Orliínského o Lemovi nie je na prvom mieste osoba, ktorá jeho dielo nepozná. Naopak, kniha je venovaná tým, ktorí už prišli do styku s Lemovou tvorbou, a buď je ich imunita dostatočne obrnená, alebo sú už preniknutí myslením (bacilom) tohto autora. Pre prvú skupinu je kniha súborom argumentov a informácií, prečo by sa nemali vzdávať a mali by si prečítať a reflektovať načrtnuté perspektívy Lemových kníh. Pre druhú skupinu je Orliínského kniha užitočným nástrojom prekonať zaužívané (či v prípade autora tejto recenzie striktné filozofické) interpretácie a rozmýšľať nad kontextom a tak aj filozofickým pozadím samotného diela.

Autorova analýza Lemovho diela by zaiste mohla byť oveľa širšia, doplnená o množstvo hlbších postrehov z oblasti filozofie a humanitných vied. V knihe tiež absentuje rozmer komparácie s viacerými autormi vedeckej fantastiky. Nazdávam sa, že zámerom Orliínského nebolo utvoriť hĺbkovú monografiu, ktorá by bola encyklopédiou, a vypracovať tak celkový program terapie na „postihnutie Lemovým bacilom“, ale poskytnúť prvú pomoc. Tento zámer sa mu podarilo úspešne naplniť. Kniha *Co jsou to sepulky?* sa nakoniec stáva bránou, cez ktorú je čitateľ nútený či volaný prejsť a zaujať aktívny postoj ku hľadaniu odpovedí. A čo sú nakoniec tie sepulky z názvu? Vtipom, ktorý Lem dáva čitateľovi stopovať naprieč svojím dielom. Sepulky sú dôležitý kultúrno-tvorivý prvok civilizácie. Sú súčasťou sepulkárií, čo sú predmety slúžiace pri činnosti sepulenia. Tautologický a tak nezodpovedaný fenomén, ktorý však možno nájsť kolovať vo viacerých knihách ako pascu, ktorú Orliński ako vtipný motív odhaľuje len sám pre seba. Rovnako, ako má možnosť každý iný čitateľ Lemovho diela.

Lukáš Jeník, PhD.
Teologická fakulta Trnavskej univerzity
Kostolná 1, P. O. Box 173
814 99 Bratislava
e-mail: lukas.jenik@tftu.sk